

TURKIY TILLAR TIPOLOGIYASI: UMUMIY VA FARQLI MORFOSINTAKTIK XUSUSIYATLAR

Asanova Sarvara Suyuntbek qizi

Andijon davlat pedagogika instituti 2-kurs talabasi

Annotatsiya Ushbu maqolada turkiy tillar makrooilasiga mansub tillarning (xususan, o'zbek, turk, qozoq, qirg'iz, tatar, saxa va chuvash tillarining) umumiy va farqli morfosintaktik xususiyatlari qiyosiy-tipologik hamda areal metodlar asosida tadqiq etilgan. Tadqiqot davomida barcha turkiy tillar uchun universal sanalgan agglutinatív qurilish, grammatik jins (rod) kategoriyasining mutlaqo yo'qligi, egalik affikslari tizimi va qat'iy SOV (Ega - To'ldiruvchi - Kesim) sintaktik tartibi kabi fundamental belgilar tahlil qilingan. Shu bilan birga, tarixiy evolyutsiya va yondosh tillar bilan uzoq muddatli aloqalar (areal ta'sirlar) natijasida yuzaga kelgan jiddiy tipologik farqlar, xususan, kelishik paradigmasidagi o'zgarishlar, fe'l zamonlaridagi tafovutlar hamda fonetik darajadagi singarmonizmning yemirilishi ochib berilgan. Shuningdek, sintaktik sathda ergash gaplar va polipredikativ konstruksiyalarni shakllantirishdagi sintetik hamda analitik usullarning tillararo taqsimoti, ba'zi tillarda interferensiya oqibatida SVO tartibining paydo bo'lishi ilmiy asoslangan. Maqola turkiy tillarning barqaror lisoniy asosga ega bo'lishiga qaramay, evolyutsion jihatdan o'ta moslashuvchan ekanligini isbotlaydi va kelajakdagi makrotipologik izlanishlar uchun muhim yo'nalishlarni belgilab beradi.

Kalit so'zlar: Turkiy tillar, qiyosiy tipologiya, morfosintaksis, agglutinatív qurilish, areal lingvistika, singarmonizm, polipredikativlik, SOV tartibi, lisoniy interferensiya.

Turkiy tillar oilasi Yevrosiyo qit'asining bepoyon hududlarida – Sharqiy Yevropa va O'rta Yer dengizi havzasidan tortib, to Sibir va Xitoyning g'arbiy mintaqalarigacha bo'lgan ulkan geografik arealda tarqalgan bo'lib, o'zida qariyb 200 millionga yaqin so'zlashuvchilarni qamrab oladi. Lisoniy ko'lam va genetik tasnif jihatidan ushbu makro-oila o'g'uz, qarluq, qipchoq, sibir hamda o'g'ur (chuvash) kabi yirik va qadimiy tarmoqlarga bo'linadi. Ming yillik masofalar, hududiy uzilishlar va turli xil ijtimoiy-tarixiy

jarayonlarga qaramay, turkiy tillar o'zining fundamental tipologik asosini, xususan, agglutinatив qurilish tamoyillarini barqaror saqlab qolgan (Johanson, 2021).

Turkiy tillarning qiyosiy-tipologik va areal tahlili an'anaviy hamda zamonaviy xalqaro turkologiyaning doimiy diqqat markazida bo'lib kelmoqda. Xususan, N. A. Baskakov (1969) hamda E. R. Tenishev (1986, 1988) tahriri ostida yaratilgan qiyosiy-tarixiy grammatikalarda turkiy tillardagi morfosintaktik strukturalarning evolyutsiyasi o'zining fundamental tasdig'ini topgan. Zamonaviy xalqaro tilshunoslikda esa bu izlanishlar yanada chuqurlashib, M. Robbeets va A. Savelyevlarning (2020) tadqiqotlarida turkiy tillar qardosh tillar doirasida makrotipologik jihatdan tahlil qilingan bo'lsa, A. Menz va C. Schroeder (2023) asarlarida bugungi kundagi morfosintaktik siljishlar va lisoniy kontaktlar (areal ta'sirlar) masalasi keng ochib berilgan. Ayniqsa, xalqaro turkolog L. Yoxansonning so'nggi yillardagi izlanishlari (Johanson, 2021) turkiy tillardagi divergensiya (farqlanish) va konvergensiya (yaqinlashish) jarayonlarini anglashda asosiy metodologik tayanch bo'lib xizmat qiladi. O'zbek tilining tarixiy taraqqiyoti va bugungi kundagi strukturasi masalalari esa G'. Abdurahmonov va Sh. Shukurov (1973), shuningdek, R. Sayfullayeva va boshqalar (2020) qalamiga mansub akademik tadqiqotlarda o'z aksini topgan.

Turkiy tillar tipologiyasini o'rganishning hozirgi kundagi ilmiy ahamiyati zamonaviy umumiy tilshunoslik va kontakt lingvistikasi (contact linguistics) masalalari bilan chambarchas bog'liqdir. Bugungi kunda tillarni faqat genetik emas, areal-tipologik nuqtai nazardan tahlil qilishga ehtiyoj yuqori. Turkiy tillar o'zining mukammal agglutinatив tabiati, affiksatsiya tizimining mantiqiy ketma-ketligi bilan umumiy tipologiya nazariyasi uchun noyob empirik material beradi. Qolaversa, uzoq muddatli lisoniy kontaktlar (masalan, eroniy, slavyan yoki fin-ugor tillari ta'siri) natijasida yuzaga kelgan morfologik hamda sintaktik interferensiyalarni tadqiq etish qardosh tillarning o'z tayanch barqarorligini qanday saqlashi va begona ekstralingvistik omillarga qay tarzda moslashishini yorqin ko'rsatib beradi.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi – turkiy tillar o‘rtasidagi umumiy (universal) va farqli (divergent) morfosintaktik xususiyatlarni zamonaviy akademik yondashuvlar asosida izchil qiyosiy tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot obyekti sifatida o‘zbek, turk, qozoq, qirg‘iz, tatar, saxa (yoqut) va chuvash tillari tanlab olingan. Ushbu maqsadga erishishda asosiy tadqiqot metodologiyasi sifatida qiyosiy-tipologik (comparative-typological) va areal metodlardan foydalaniladi. Tahlillar davomida morfologik sathdagi affiksatsiya qonuniyatlari, kelishik paradigmasi hamda sintaktik sathdagi tayanch SOV (Ega - To‘ldiruvchi - Kesim) tuzilishi va polipredikativ konstruksiyalarning tillararo o‘ziga xosliklari yoritiladi. Maqolada ilgari surilgan har bir teoretik qoida va ilmiy faraz turkiy tillarning akademik grammatikalari, izohli lug‘atlari hamda zamonaviy matn korpuslaridan olingan faktik lisoniy dalillar va parallel misollar asosida dalillanadi.

2. Turkiy tillarning umumiy morfosintaktik xususiyatlari

Turkiy tillar garchi keng geografik arealga yoyilgan va turli lisoniy kontaktlarni boshidan kechirgan bo‘lsa-da, ularning bazaviy strukturasi va tipologik yadrosi hayratlanarli darajada barqaror qolgan (Johanson, 2021). Barcha turkiy tillar uchun xos bo‘lgan umumiy, universal morfosintaktik xususiyatlarni asosan to‘rtta yirik hodisa misolida tasniflash mumkin: mutlaq agglutinativ qurilish, grammatik jinsning yo‘qligi, egalik affikslari tizimi va qat’iy SOV sintaktik tartibi.

2.1. Agglutinativ qurilish va affikslarning barqaror ketma-ketligi

Turkiy tillar morfologiyasining eng fundamental belgisi – bu so‘zlarning agglutinatsiya (yopishish) yo‘li bilan yasalishi va turlanishidir (Баскаков, 1969). Fleyktiv tillardan (masalan, hind-yevropa tillaridan) farqli o‘laroq, turkiy tillarda o‘zak barqaror, o‘zgarmas holatda qoladi va unga qo‘shiladigan har bir affiks odatda faqat bitta grammatik ma’noni (monosemantik xususiyat) ifodalaydi. Affiksatsiya jarayonida morfemalarning joylashish o‘rni qat’iy iyerarxik qonuniyatga bo‘ysunadi. Bu ketma-ketlikni quyidagi lingvistik formula orqali ifodalash mumkin:

\$O'zak + Affiks_{yasovchi} + Affiks_{ko'plik} + Affiks_{egalik} + Affiks_{kelishik}\$

Ushbu qat'iy struktura qarluq, o'g'uz va qipchoq tillarida deyarli o'zgarishsiz saqlanadi. Masalan, "ishchilarimizga" (bizning ishchilarimizga) so'zformasining parallel tahliliga e'tibor qaratsak:

Qarluq (o'zbek tili): ish + chi + lar + imiz + ga

O'g'uz (turk tili): iş + çi + ler + imiz + e

Qipchoq (qozoq tili): jumys + shy + lar + ymyz + g'a (жұмысшыларымызға)

Ko'rinib turibdiki, har uchala lisoniy guruhda ham leksik va grammatik morfemalar bir xil mantiqiy algoritm asosida zanjirdek birikkan.

2.2. Grammatik jins (rod) kategoriyasining mutlaqo yo'qligi

Turkiy tillar tipologiyasini hind-yevropa yoki som-xom tillaridan farqlab turuvchi universal belgilardan biri — grammatik jins, ya'ni rod kategoriyasining mavjud emasligidir (Robbeets & Savelyev, 2020). Turkiy tillarda otlar, sifatlar, sonlar hamda olmoshlar jinsga qarab turlanmaydi. Masalan, uchinchi shaxs birlikdagi kishilik olmoshi ingliz tilida he/she/it, rus tilida он/она/оно kabi farqlansa, turkiy tillarda barcha jins vakillari uchun yagona leksema qo'llaniladi: o'zbek tilida – u, turk tilida – o, qozoq tilida – ol, tatar tilida – ul. Grammatik jinsning yo'qligi sintaktik sathda so'zlarning moslashuv (kelishuv) qoidalarini ham ancha soddalashtiradi: sifatlar o'zi bog'lanib kelgan otning shakliga moslashmaydi (masalan: yaxshi o'g'il, yaxshi qiz).

2.3. Egalik affikslari tizimi

Turkiy tillarning o'ziga xos morfologik xususiyatlaridan yana biri egalik (mensublik) kategoriyasining sintetik yo'l bilan, ya'ni maxsus egalik affikslari yordamida ifodalanishidir (Тенишев, 1988). Ayrim tillarda qarashlilik faqat analitik usulda (egalik

olmoshlari orqali: my book, moya kniga) ifodalansa, turkiy tillarda buyumning qaysi shaxsga tegishli ekanligi uning o'ziga qo'shiladigan affiks orqali morfologik jihatdan belgilanadi.

Qarluq (o'zbek tili): (Mening) kitob - im

O'g'uz (turk tili): (Benim) kitab - ım

Qipchoq (qozoq tili): (Mening) kitap - tym (кітабым)

Bu tizim so'zlashuvda olmoshni tushirib qoldirish imkonini beradi va tilning tejamkorlik (ekonomiya) tamoyiliga xizmat qiladi.

2.4. Gapning SOV (Ega - To'ldiruvchi - Kesim) tuzilishi

Sintaktik sathda barcha turkiy tillar asosan SOV (Subject-Object-Verb) qolipiga tayanadi. Ya'ni, gapning mantiqiy markazi va xulosasi bo'lgan kesim (fe'l) gap oxirida keladi. Bundan tashqari, aniqllovchi har doim aniqlanmishdan oldin kelishi (determinant + determinatum) ham qat'iy qoidadir. Chap tomonga kengayish xususiyatiga ega bo'lgan bu sintaktik tipologiya fikrning mantiqiy urg'usini so'z tartibi orqali ifodalash imkonini beradi.

Uch xil guruh tilida bir xil ma'nodagi parallel gap tuzilishiga nazar tashlaymiz:

O'zbek tili: Talabalar (S) qiziqarli kitobni (O) o'qidilar (V).

Turk tili: Öğrenciler (S) ilginç kitabı (O) okudular (V).

Qozoq tili: Stydentter/Oqushylar (S) qyzyqty kitatpty (O) oqydy (V). (Студенттер қызықты кітапты оқыды.)

Garchi nutq jarayonida, stilistik maqsadlarda inversiya hodisasi kuzatilib, so'z tartibi o'zgarsa-da, SOV strukturasi turkiy tillar sintaksisining poydevori, neytral (belgisiz) so'z tartibi bo'lib qolaveradi (Johanson, 2021).

3. Morfologik sathdagi farqli tipologik xususiyatlar

Turkiy tillar garchand yagona prototurkiy til sarchashmasiga borib taqalsa-da, ularning tarixiy taraqqiyoti, jug'rofiy tarqalish areali va boshqa lisoniy oilalar (hind-yevropa, ural, mongol tillari) bilan aloqalari natijasida qarluq, o'g'uz, qipchoq va sibir guruhleri o'rtasida jiddiy morfologik tafovutlar yuzaga kelgan. Bu farqlar, ayniqsa, ismlar va fe'llar paradigmasida hamda fonetik o'zgarishlarning morfemika sathiga ta'sirida yaqqol namoyon bo'ladi.

3.1. Kelishik paradigmasidagi tafovutlar

Turkiy tillarning aksariyat qismida qadimgi turkiy davrdan meros qolgan olti a'zoli kelishik tizimi (bosh, qaratqich, tushum, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklari) barqaror saqlanib qolgan bo'lsa-da, ba'zi periferik tillarda, xususan, chuvash va saxa (yoqut) tillarida mutlaqo o'ziga xos kelishik paradigmalari shakllangan (Johanson, 2021):

Tushum va jo'nalish kelishiklarining sinkretizmi: O'g'uz, qarluq va qipchoq tillarida tushum (obyekt) va jo'nalish (yo'nalish) kelishiklari qat'iy farqlanadi. Biroq, bulg'or guruhiga kiruvchi chuvash tilida bu ikki kelishik vazifasini yagona obyektiv kelishik affiksi (-a/-e, -na/-ne) bajaradi. Masalan: kēneke-ne shakli matn tarkibiga ko'ra ham "kitobni" (tushum), ham "kitobga" (jo'nalish) ma'nolarini ifodalaydi.

Saxa (yoqut) tilidagi o'ziga xosliklar: Sibir guruhiga mansub saxa tilida turkiy tillar uchun universal hisoblangan qaratqich kelishigi umuman yo'qolib ketgan, uning o'rnini bosh kelishik yoki izofa konstruksiyalari to'ldiradi. Buning o'rniga ushbu tilda boshqa turkiy tillarda uchramaydigan partitiv (qismlik) va komitativ (birgalik) kelishiklari mavjud. Masalan, komitativ kelishigi -iin/-yyn affiksi orqali ifodalanadi: k11s-t11n (qiz bilan).

3.2. Fe'l zamonlari va mayl ko'rsatkichlaridagi o'ziga xosliklar

Fe'l tizimi, xususan, zamon kategoriyasining tarmoqlanishi turkiy tillarni tipologik jihatdan farqlashda muhim ahamiyat kasb etadi (Robbeets & Savelyev, 2020). Agar qat'iy

o'tgan zamon ko'rsatkichi (-di/-dı) deyarli barcha turkiy tillar uchun umumiylik kasb etsa, hozirgi va nakl o'tgan zamon shakllarida jiddiy divergensiya kuzatiladi:

Hozirgi zamon ko'rsatkichlari:

Qarluq guruhi (o'zbek tili): Hozirgi davom fe'li asosan -yap affiksi (tarixiy yotib ko'makchi fe'lidan qisqargan) orqali yasaladi: bor-yap-man.

O'g'uz guruhi (turk tili): Bu vazifani -iyor/-iyor affiksi bajaradi: gid-iyor-um.

Qipchoq guruhi (qozoq tili): Hozirgi zamon ko'pincha tahliliy (analitik) yo'l bilan, asosiy fe'lning ravishdosh shakli hamda turmush fe'llari (jatyr, otyr, tur, jür) yordamida yasaladi, bu esa polipredikativ xususiyatni namoyon qiladi: bar-ıp jatır-mın (boryapman).

O'tgan zamon (nakl) shakllari: Voqeani o'z ko'zi bilan ko'rmasdan, boshqa manbadan eshitib gapirish (evidensiallik) qarluq va qipchoq tillarida asosan -gan/-qan affiksli sifat-doshlar yordamida ifodalansa (o'zbekcha: kel-gan-man, qozoqcha: kel-gen-min), o'g'uz guruhida (turk tili) bu ma'no maxsus -mış/-miş shakli orqali beriladi: gel-miş-im.

3.3. Fonetik jarayonlarning morfemalar variantdorligiga ta'siri

Turkiy tillarning etalon belgisi bo'lgan agglutinatsiyaning ishlash mexanizmi singarmonizm (unlilar uyg'unligi) qonuniyatining qanchalik saqlanib qolgani bilan bevosita bog'liq (Баскаков, 1969). Bu hodisa tilning morfologik qiyofasini va affikslar variantdorligini tubdan o'zgartiradi:

Singarmonizmning kuchliligi (Qipchoq va O'g'uz tillari qiyosida): Qozoq, qirg'iz va tatar kabi qipchoq tillarida qattqlik-yumshoqlik va lab ohangdoshi qat'iy saqlangan. Shuningdek, undoshlarning moslashuvi (assimilyatsiya) ham o'ta faol. Buning natijasida bitta grammatik ma'noni bildiruvchi affiksning ko'plab allomorflari (variantlari) yuzaga keladi. Masalan, qozoq tilida ko'plik affiksi oltita fonetik variantga ega: -lar/-ler, -dar/-der,

-tar/-ter. Ularning qo‘llanishi o‘zakning oxirgi tovushiga qat’iy tobe: qiz-dar (qizlar), mektep-ter (maktablar), ata-lar (otalar). Bu klassik agglutinatsiyaning yaqqol namunasidir.

Singarmonizmning yemirilishi (Qarluq guruhi - O'zbek tili qiyosida): Eroniy tillarning asrlar davomidagi substrat va adstrat ta'siri tufayli zamonaviy adabiy o'zbek tilida unlilar singarmonizmi deyarli yo'qolgan (ba'zi qipchoq lahjalarini hisobga olmaganda) (Sayfullayeva va boshq., 2020). Natijada, morfemalar variantdorligi keskin qisqargan. Yuqoridagi ko‘plik ma’nosi o‘zbek tilida faqat bitta variant – -lar affiksi bilan ifodalanadi (o'zakning qanday tovush bilan tugashidan qat'i nazar): qiz-lar, maktab-lar, otalar.

Bu holat o‘zbek tilini boshqa turkiy tillardan ajratib turuvchi eng yirik tipologik burilishlardan biri bo‘lib, unda agglutinatib birikishning fonetik shartlanganligi pasayib, mexanik birikish printsipli (agglutinatsiyaning o'ziga xos soddalashgan shakli) ustuvorlik qila boshlaganini ko'rsatadi.

4. Sintaktik sathdagi farqli xususiyatlar va areal ta'sirlar

Turkiy tillar sintaksisi o‘zining fundamental asosi bo‘lgan qat’iy SOV (Ega – To‘ldiruvchi – Kesim) tartibi va aniqllovchining aniqlanmishdan oldin kelishi kabi universal qoidalarga tayansa-da, tarixiy jarayonlar va areal lingvistika qonuniyatlari natijasida turli guruhlarda jiddiy xilmaxilliklarni yuzaga keltirgan. Bu xilmaxillik, ayniqsa, qo‘shma gaplarning shakllanishi va sintaktik aloqa vositalarining tarmoqlanishida yaqqol namoyon bo‘ladi.

4.1. Areal lingvistika va yondosh tillarning sintaktik ta'siri

Har bir turkiy til o‘zi joylashgan jug‘rofiy arealdagi boshqa til oilalari bilan uzoq muddatli kontaktda bo‘lgan, bu esa ularning sintaktik qurilishiga muayyan darajada ta’sir ko‘rsatgan:

O'zbek tilida fors-tojik adstratining ta'siri: Qarluq guruhiga mansub o'zbek tili asrlar davomida eroniy tillar bilan uzviy aloqada bo'lishi natijasida uning sintaksisida analitik bog'lanishlar faollashgan. Xususan, sof turkiy tillarga yot bo'lgan hind-yevropacha konstruksiyalar, jumladan, eroniy "ki" (kim) bog'lovchisi orqali ergash gaplarni bosh gapga bog'lash usuli adabiy til me'yoriga aylangan (Абдурахмонов & Шукров, 1973). Masalan, turkiy sintetik qurilishdagi "Men uning kelishini bilaman" gapi bilan bir qatorda, analitik usuldagi "Men bilamanki, u keladi" formati ham o'zbek tilida o'ta faol qo'llanadi.

Gagauz va qoraim tillarida slavyan-bolqon ta'siri: O'g'uz guruhiga kiruvchi gagauz va qipchoq guruhiga kiruvchi qoraim tillarida areal ta'sir o'zining eng yuqori nuqtasiga chiqqan. Slavyan va bolqon tillari ittifoqi ta'sirida ushbu tillarda turkiy tillarning etalon belgisi bo'lgan qat'iy SOV tartibi buzilgan. Ularda rus yoki rumin tillariga xos bo'lgan SVO (Ega – Kesim – To'ldiruvchi) tartibi va erkin so'z tartibi shakllangan (Menz & Schroeder, 2023). Masalan, gagauz tilida "Ben verdim aña bir kiyat" (Men berdim unga bir kitob) tarzidagi SVO tuzilishi me'yoriy holat hisoblanadi.

4.2. Ergash gapli konstruksiyalarni ifodalashdagi tafovutlar

Turkiy tillar orasida murakkab sintaktik butunliklarni (ergash gaplarni) ifodalashda tillararo taqsimot turlicha namoyon bo'ladi:

Sintetik usulning ustuvorligi (Qipchoq va Sibir tillari): Qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, shuningdek, saxa (yoqut) va tuva tillarida hind-yevropacha ergash gaplar modeli deyarli ishlamaydi. Ularda obyekt, o'rin-payt yoki sabab ergash gaplar to'liq sintetik usulda – fe'lining ismiy shakllari (sifatdosh va harakat nomi) hamda kelishik/egalik affikslari orqali beriladi (Johanson, 2021). Masalan, qozoq tilida: "Onıñ erteñ kel-etin-in bilemin" (Uning ertaga kelishini bilaman). Bu tillarda qat'iy turkiy sintaktik qolip saqlangan.

Analitik usulning rivojlanishi (O'g'uz va Qarluq tillari): Turk, ozarbayjon va o'zbek tillarida yuqoridagi sintetik usul qatorida, yordamchi so'zlar (bog'lovchilar va ko'makchilar) ishtirokidagi analitik konstruksiyalar ham keng tarqalgan. Shuningdek,

forscha "to" (to, toki), "agar" (agar), "chunki" (çünkü, çünkü) kabi bog'lovchilarning o'zlashishi ergash gaplar tipologiyasini Yevropa tillariga yaqinlashtirgan.

4.3. Polipredikativ konstruksiyalarda sifatdosh va ravishdosh aylanmalari

Turkiy tillar polipredikativlik (ko'p kesimlilik) xususiyatiga ko'ra noyobdir (Тенишев, 1986). Ular o'z fikrini mayda gaplarga bo'lib emas, balki yaxlit, yirik zanjirli strukturalar orqali ifodalashga moyil. Biroq bu borada ham statistik va funksional tafovutlar mavjud:

Ravishdosh aylanmalarining chastotasi: Barcha turkiy tillarda -b/-ib/-ip affiksli ravishdoshlar voqea-hodisalarning zanjirsimon ketma-ketligini bildirishda o'ta faol. Lekin saxa (yoqut) tilida polipredikativ zanjirlar shunchalik uzundan-uzoqki, bitta qo'shma gap tarkibida o'nlab ravishdosh aylanmalari kelishi mumkin. Qipchoq tillari (masalan, qirg'iz tili) ham hikoya matnlarida bunday qurilishni juda xush ko'radi: "Al atin minip, tawğa barıp, kiyikti körip, miltıgın alıp..." (U otini minib, toqqa borib, kiyikni ko'rib, miltig'ini olib...).

Sifatdosh konstruksiyalari: Turk tili (o'g'uz guruhi) izofali va sifatdoshli aylanmalarni (-dik/-dik hamda -an/-en affikslari yordamida) qipchoq tillariga nisbatan murakkabroq va kengroq qo'llaydi. Turk akademik matnlarida bir necha qator davom etuvchi, bitta bosh fe'lga tobe bo'lgan yirik sifatdoshli konstruksiyalar tilning eng xarakterli tipologik farqlaridan biriga aylangan. O'zbek tilida esa, ravishdosh zanjirlaridan ko'ra, analitik tarzda ergashgan qo'shma gaplarga qochish (qismlarga bo'lish) tendensiyasi kuchliroq kuzatiladi.

5. Xulosa

Yuqorida amalga oshirilgan qiyosiy-tipologik tahlillar shuni ko'rsatadiki, turkiy tillar oilasi o'zining tayanch lisoniy strukturasida qat'iy va yagona asosga ega bo'lishiga qaramay, tarixiy taraqqiyot davomida o'ziga xos boy xilmaxillikni shakllantira olgan noyob til guruhidir. Tahlillar natijasida ushbu tillarning umumiy (universal) va farqli

(divergent) morfosintaktik xususiyatlari bo'yicha quyidagi yakuniy xulosalarga kelish mumkin:

Birinchidan, turkiy tillarning universal tayanch bekati. Barcha turkiy tillar (o'g'uz, qarluq, qipchoq, sibir va bulg'or guruhlar) fundamental lisoniy qonuniyatlar – ism va fe'l so'z yasalishidagi izchil affiksatsiya, o'zak va qo'shimchalarning o'zgarmasligi hamda ochiqligi bilan tavsiflanuvchi agglutinatsiya, grammatik jins (rod) kategoriyasining mutlaqo yo'qligi hamda gapdagi qat'iy SOV strukturasi kabi universal xususiyatlarni deyarli o'zgarishsiz saqlab qolgan. Bu holat prototurkiy til asosining naqadar barqaror va mantiqiy tizimlashganligidan dalolat beradi.

Ikkinchidan, tarixiy evolyutsiya va areal ta'sirlar natijasidagi divergensiya. Sof turkiy asosning saqlanishi bilan bir qatorda, jug'rofiy parchalanish, migratsiya va boshqa til oilalari bilan uzoq muddatli kontaktlar (hind-yevropa, slavyan, fin-ugor tillari) turkiy tillarning morfosintaktik qiyofasida jiddiy farqlarni yuzaga keltirgan. Masalan, eroniy adstrat ta'sirida o'zbek tilida singarmonizm qonuniyatining yemirilishi va morfemalar variantdorligining qisqarishi, chuvash hamda saxa (yoqut) tillarida mutlaqo o'ziga xos, asimmetrik kelishik paradigmalarining shakllanishi tipologik xilmaxillikning yorqin ko'rinishlaridir. Shuningdek, so'z shakllariga tirkaluvchi enklitika (yuklama va ko'makchilar) tizimining grammatikallashuv darajasi ham tillar kesimida turlicha taraqqiy etgan.

Uchinchidan, sintaktik sathdagi struktur transformatsiyalar. Tillar o'rtasidagi eng yirik tafovutlar murakkab sintaktik butunliklarni, jumladan, ergash gaplarni shakllantirishda namoyon bo'ladi. Turkiy tillarning etalon belgisi hisoblangan qat'iy sintetik qurilish va polipredikativlik (ko'p kesimlilik, xususan, zanjirsimon ravishdosh va sifatdosh aylanmalari) qipchoq hamda sibir tillarida o'zining yuksak cho'qqisiga chiqqan bo'lsa, o'g'uz va qarluq tillarida yondosh tillar ta'sirida analitik bog'lanishlar (bog'lovchili konstruksiyalar) faollashgan. Ekstralingvistik omillar qoraim va gagauz tillarida hatto tayanch SOV tartibining SVO modeliga o'tishiga qadar olib kelgan.

Umumiy xulosa: Turkiy tillar tipologiyasi statik va qotib qolgan hodisa emas, balki ichki lisoniy qonuniyatlar (agglutinatív yadro) va tashqi ekstralingvistik omillar (areal kontaktlar) o'rtasidagi doimiy kurash hamda moslashuv mahsulidir. Yagona tipologik asosning saqlanishi fonida qator innovatsiyalarning paydo bo'lishi bu tillarning evolyutsion jihatdan o'ta moslashuvchan ekanligini tasdiqlaydi.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun yo'nalishlar: Ushbu maqolada ko'tarilgan masalalar kelajakdagi tipologik va qiyosiy-tarixiy izlanishlar uchun quyidagi yo'nalishlarni belgilab beradi:

Korpus lingvistikasi va makrotipologiya: Turkiy tillarning yirik hajmli milliy korpuslari asosida morfosintaktik hodisalar (masalan, polipredikativ konstruksiyalar va enklitikalarning qo'llanish chastotasi) bo'yicha aniq statistik va kompyuter-lingvistik tahlillarni amalga oshirish.

Mikrotipologik tadqiqotlar: Periferik va yo'qolib borayotgan turkiy tillarning (masalan, tofalar, shor, chulim tillari) sintaktik va morfologik qatlamlarini zamonaviy kognitiv-diskursiv yondashuvlar hamda dala tadqiqotlari asosida hujjatlashtirish.

Sintaktik interferensiyani modellashtirish: Ikki tillilik (bilingvizm) va globallashuv sharoitida turkiy tillar sintaksisida yuz berayotgan siljishlarni sotsiolingvistik va tipologik jihatdan yaxlit tizimda o'rganish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдурахмонов, Ғ., & Шукуров, Ш. (1973). Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Тошкент: Ўқитувчи.
2. Баскаков, Н. А. (1969). Введение в изучение тюркских языков. Москва: Высшая школа.
3. Тенишев, Э. Р. (Тахрир.). (1986). Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. Москва: Наука.

4. Тенишев, Э. Р. (Тахрир.). (1988). Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Москва: Наука.
5. Johanson, L. (1998). The History of Turkic. In L. Johanson & E. Á. Csató (Eds.), *The Turkic Languages* (pp. 81-125). London: Routledge.
6. Johanson, L. (2021). *Turkic* (Cambridge Language Surveys). Cambridge: Cambridge University Press.
7. Menz, A., & Schroeder, C. (Eds.). (2023). *The Routledge Handbook of Turkish and Turkic Linguistics*. London: Routledge.
8. Robbeets, M., & Savelyev, A. (Eds.). (2020). *The Oxford Guide to the Transeurasian Languages*. Oxford: Oxford University Press.
9. Sayfullayeva, R., va boshq. (2020). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Toshkent: Universitet.